

Introducere

1. Preliminarii

La finalul veacului al XVIII-lea, concomitent cu sfârșitul feudalismului și începutul modernizării vieții social-politice și economice din Țările Române, are loc un amplu proces de laicizare a culturii scrise și, ca atare, de modernizare a limbii române. Astfel, comparativ cu prima parte a secolului al XVIII-lea, când în limba română predominau încă traduceri de texte bisericești din slavonă și greacă, în a doua jumătate a acestui secol crește în mod considerabil numărul traducerilor din limbile moderne (franceză, italiană și germană)¹. Considerată drept prima etapă a „epocii moderne” a istoriei limbii române literare sau o etapă „de tranziție” între vechea română literară și româna literară modernă (Gheție 1982, 65; Munteanu/ Țăra 1983, 169 și 176), numită și „epoca premodernă” (Piru 1970, 5, cu referire la etapa de tranziție dintre literatura veche și cea modernă), perioada anilor 1780-1840² a fost una a începutului „laicizării” și modernizării limbii și literaturii române prin traducerea unor texte din diverse domenii ale culturii scrise (religios, filozofic, istoric, geografic, literar etc.). Această perioadă se caracterizează printr-o

¹ În Transilvania, limba de referință devine latină; în Moldova și în Țara Românească se menține influența limbii grecești, dublată de cea a limbii ruse (Gheție 1982, 77-78).

² Limitele acestei perioade variază în literatura de specialitate: 1780-1830 (Piru 1970, 6); 1780-1836 (Gheție 1982, 67 și 78), unde *terminus ad quem* este reprezentat de începutul „mișcării de (re)unificare lingvistică” întreprinsă de Ion Heliade Rădulescu; Ivănescu (1980, 597-598) consideră că „limba care se scrie și se vorbește mai ales după 1774, pînă la 1829, continuă a avea în genere structura din epoca feudală, dar prezintă inovații în raport cu noua economie și suprastructură; avem a face cu prima fază a modernizării limbii române”. BRV se încheie cu anul 1830, care marchează încheierea epocii vechi a limbii române; în BRM (vol. I, p. 6), care începe de la 1831, Gabriel Ștrempel scrie despre periodizarea din BRV: „Dacă anul de început al bibliografiei este justificat de apariția *Liturgierului* imprimat de Macarie, în 1508, anul 1830 nu are vreo semnificație deosebită, în afară, poate, numai de apariția, cu un an mai devreme, a primelor ziare românești, care ar putea marca începutul unei epoci noi sub raport informațional, epoca modernă”. Pentru studiul de față am selectat texte din perioada 1780-1830.

„diversificare lingvistică, la capătul căreia unitatea câștigată în veacul precedent este în mare parte pierdută” (Gheție 1982, 67). Un rol hotărâtor în „direcționarea” procesului de modernizare a limbii române literare l-au avut reprezentanții Școlii Ardelene³, care au alcătuit o serie de lucrări normative (gramatici, ortografii, lexicoane) și au tradus tratate științifice și juridico-administrative, precum și numeroase lucrări beletristice, edificând astfel „principalele deziderate ale normării și modernizării limbii române literare” (*ibidem*, 75).

În cercetările asupra acestei perioade au fost studiate mai ales problemele legate de paternitatea și sursele unor traduceri (*e.g.* Ursu 2002, 2003; Dima 1989, 2016), precum și gradul de înnoire și modernizare a vocabularului limbii române prin împrumuturi din latină și din idiomurile romanice. Într-un studiu recent, Dima (2013, 9) remarcă faptul că traducerea românești din perioada amintită sînt insuficient explorate din perspectiva modului de transpunere a textului dintr-o limbă în alta, probabil și din cauză că acestea nu au fost transpuse din alfabet chirilic în alfabet latin, pentru a putea fi comparate mai ușor cu sursele lor. În acest cadru, cercetarea transpunerii numelor proprii străine (exonime) în limba română poate contribui, alături de alte aspecte studiate pînă în prezent, la cunoașterea modului în care limba română a preluat noile modele occidentale, odată cu desprinderea de cele greco-slavone.

Actualmente, onomasticienii sînt preocupați mai ales de studiul toponimiei și al antroponimiei românești. De asemenea, puțini filologi angajați în cercetarea acestei perioade a limbii române au contribuit cu studii sistematice la cunoașterea problematicii transpunerii numelor proprii străine în limba română. În general, studiile care există sînt specializate, reflectînd anumite aspecte ale traducerii numelor proprii (grafie, morfologie etc.). Astfel, unele aspecte privind tratamentul numelor proprii în traducere apar în edițiile filologice ale unor texte (de exemplu, Onu 1984), cu referire, mai ales, la datarea și la stabilirea surselor și a paternității textelor. Alte studii vizează fie adaptarea morfologică a numelor proprii la sistemul limbii române (*e.g.* Tomescu 1978; Șerban 1986), fie istoria

³ Procesul trecerii de la feudalism la capitalism este mai accentuat în Transilvania, subjugată Imperiului Habsburgic, decît în Moldova sau în Țara Românească, supuse stăpînirii otomane. În această perioadă, mișcarea ideologică și literară a românilor din Transilvania „are un caracter unitar și trebuie studiată ca un curent, numit îndeobște Școala Ardeleană” (Piru 1970, 7).

formelor românești ale unor nume proprii (e.g. Arvinte 2003; Munteanu 2008). De asemenea, fiecare dintre aceste studii abordează o problemă particulară a transpunerii numelor proprii dintr-o limbă străină în limba română (morfologie, grafie, ortografie etc.).

Pe plan internațional există numeroase studii privind statutul numerelor proprii în traducere, dintre care le amintim pe următoarele: Virgilio Moya, *La traducción de los nombres propios*, Madrid, 2000; Michell Ballard, *Nom propre en traduction*, Paris, 2001; Thiery Grass, *Quoi! Vous voulez traduire «Goethe»? : Essai sur la traduction des noms propres allemands-français*, Bern, 2002; Josiane Podeur, *Nomi in azione. Il nome proprio nelle traduzioni dall'italiano al francese e dal francese all'italiano*, Napoli, 1999 (lucrare care descrie procedeele de traducere a numelor proprii din limba italiană în limba franceză în texte datînd din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea).

Limba română nu dispune, așadar, de un studiu sistematic privind procedeele de transpunere a numelor proprii străine în limba română. În contextul transferului cultural prin traducere care a influențat limba română la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului următor, ne propunem să oferim o imagine de ansamblu asupra practicilor curente de transpunere a numelor proprii străine în limba română premodernă (1780-1830)⁴.

⁴ Studiul de față reprezintă rezultatul unui proiect de cercetare pentru tinere echipe (*Practici de traducere a numelor proprii în scrisul românesc premodern: 1780-1830*) finanțat de CNCS – UEFISCDI (PN-II-RU-TE-2014-4-1108), care s-a desfășurat în perioada octombrie 2015 – noiembrie 2017, la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Fără a ne propune epuizarea subiectului, am avut în vedere prezentarea modului în care au procedat traducătorii români din perioada studiată în privința transpunerii numelor proprii dintr-o limbă străină în limba română. Pentru aceasta, am parcurs mai multe etape: am alcătuit un corpus reprezentativ de texte traduse în limba română în perioada premodernă (vezi, mai jos, criteriile de selecție) și am stabilit sursele lor; am realizat un fișier reprezentativ de nume proprii în format electronic (furnizînd informația din traducerile românești alături de cea din textul- sau textele-sursă), pe baza căruia am studiat procedeele sau strategiile de traducere a numelor proprii în limba română. Corpusul existent (cca 25 000 de fișe) ar putea fi valorificat în viitor și prin studierea procesului de adaptare a numelor proprii în fiecare text și în variantele de traducere sau în copiile acestuia; de asemenea, acesta poate fi completat cu exemple extrase din mai multe texte datînd din epoca studiată sau din alte perioade istorice ale limbii române.

Textele din care a fost extras corpusul de nume proprii analizat în studiu de față au fost selectate după mai multe criterii:

1) diversitate tipologică în privința conținutului: geografii și istorii (unele sînt manuale destinate uzului în școlile din epocă), biografii, jurnal de călătorie, roman istoric; clasificarea are însă o notă de arbitrar, întrucît istoria se îmbină cu geografia, iar descrierea geografică este așezată uneori în cadru romanesc;

2) diversitate editorială (în special texte tipărite și cîteva manuscrise);

3) diversitate lingvistică (limbile sursă sînt italiana, germana, franceza, neo-greaca, rusa, slaveno-sîrba)⁵;

4) diversitate regională (în privința ariilor lingvistice de proveniență, cele mai multe texte sînt din Moldova și Transilvania; acestora li se adaugă un text muntenesc și o copie moldovenească după un original muntenesc. Multe dintre textele traduse în această perioadă au o tradiție textuală bogată, avînd variante de traducere sau copii; dat fiind însă scopul studiului de față – o prezentare de ansamblu a modului preluării numelor proprii din alte limbi în limba română în perioada 1780-1830 – am reținut o singură variantă a unui text. Pentru prezentarea detaliată a textelor și a surselor acestora (descriere filologică, persoana traducătorului, sursa traducerii, prototipul românesc, versiuni tipărite sau manuscrise etc.), vezi capitolul *Izvoare: traducerile și sursele lor*.

Corpusul de nume proprii a fost valorificat într-un studiu extins privind transpunerea numelor proprii străine în limba română în perioada premodernă (1780-1830). Mai precis, urmărim procedeele de traducere a numelor proprii: adaptarea grafică și fonetică; adaptarea morfologică (încadrarea în categoriile gramaticale ale limbii române); „traducerea” ca „adaptare semantică” a numelor proprii descriptive; substituirea numelor proprii din original prin forme românești sau prin nume formate pe terenul limbii române (de exemplu: *Țara Grecească* pentru *Grecia*, *Împărăția Turcească/ Turcul* pentru *Turcia*, *Crăiia Franțuzului/ Franțuzul* pentru *Franța* etc.).

Studiul de față are o componentă filologică, întrucît prezintă textele studiate și sursele acestora (capitolul *Izvoare: traducerile și sursele lor*), pe baza datelor existente în literatura de specialitate și a comparării tradu-

⁵ Traducerile din slaveno-sîrbă (vezi nota 20) și din rusă au fost valorificate mai ales în cadrul studiului grafiei și foneticii numelor proprii.

cerilor românești cu sursele lor. De asemenea, cercetarea noastră are o componentă lingvistică (capitolul *Procedee de traducere a numelor proprii în limba română premodernă: 1780-1830*), în cadrul căreia urmărim, valorificând competențele fiecărui autor, procedeele de traducere a numelor proprii în textele selectate, precum și caracteristicile formale și semantice ale acestora.

2. Valorile slovelor chirilice în textele-suport

Corpusul supus studiului este alcătuit din nume proprii ortografiate cu caractere chirilice, cu inițială majusculă sau minusculă, după cum indică textul, redată în contextul lor lingvistic și semantic (pe care l-am transcris). În capitolul dedicat studiului adaptării grafice și fonetice, numele proprii au fost reproduse cu grafia din textul chirilic, aceasta fiind esențială pentru discutarea procedeelelor de adaptare grafică și fonetică. În studiul adaptării numelor proprii la celelalte nivele (morfologic și semantic), am adoptat, în redarea exemplurilor, metoda transcrierii interpretative, bazată pe principiile pe care le redăm mai jos⁶.

În ceea ce privește limitele transcrierii interpretative, concepția dominantă în studiul de față (unde transcrierea a fost operație auxiliară) a pornit de la însuși scopul acestuia: acela de a descoperi caracteristicile transpunerii numelor proprii în limba română dintr-un text oarecare, în perioada premodernă; cu alte cuvinte, de a vedea care au fost factorii care au stat la baza acestei transpuneri, ce procedee au fost utilizate și cu ce rezultate, ce modele de transfer au fost folosite și care este ponderea sursei și a cunoștințelor lingvistice și enciclopedice ale traducătorului în rezultatul final. Am avut, așadar, mereu în vedere relația dintre original și sursă. Din această cauză, transcrierea interpretativă nu a urmărit de fiecare dată redarea efectivă numai a fonetismului numelui propriu din textul românesc, ci a intenționat să păstreze și acele elemente exclusiv grafice care caracterizau forma numelui respectiv în sursă. De asemenea, în urma procesului de transfer rezultă adesea forme incompatibile cu sistemul fonetic al limbii române (aberații care nu puteau avea acoperire fonetică, provenite din combinarea metodelor de transpunere a numelor

⁶ Aceleași principii stau la baza transcrierii numelor proprii și a contextului în care apar acestea.

proprii); le-am redat întocmai și pe acestea. Am acordat, așadar, o mare importanță reproducerii cât mai fidele (acolo unde am considerat relevant), a nivelului grafic al textului⁷.

Slovele care nu pun probleme de interpretare sînt, firește, cele cu valoare fonetică unică – а (= a), б (= b), в (= v), г (= g și g', transcris gh înaintea de e și i), д (= d), е (= e); la inițială de silabă sau cuvînt = ie, cu excepția numelor proprii, în cazul cărora am urmărit și fidelitatea față de aspectul grafic din sursă), ф (= f), х (= h), к (= k și k', transcris c), л (= l), м (= m), н (= n), о (= o), п (= p), р (= r), с (= s), т (= t), з (= z), љ (= ks, transcris x), ч (= ce, ci), ш (= ș), џ (= șt), ђ (= ț), ж (= j), џ (= ps), џ (= th), џ (= ĝ) – pe care le-am transcris conform normelor cunoscute. Nu ridică, de asemenea, probleme nici interpretarea slovelor care reprezintă grafic același fonem: џ, џ (= u), џ, џ, џ (= i), џ, џ (= o); ele se diferențiază, de fapt, numai prin poziția în cuvînt sau prin contextul în care pot apărea (vocalic sau consonantic). Slovele chirilice care pun probleme de interpretare au fost transcrise astfel: џ (= iu), џ (= î), џ (= ă, î sau zero), џ (= i sau v), џ (= ia), џ (= ea, ia), џ (= ea, ia), џ (= zero), џ (= î, în sau im, în funcție de context). Despre slovele chirilice care pun probleme de interpretare, pentru că sînt susceptibile de a avea mai multe valori, am discutat mai jos (2.1. *Adaptarea grafică și fonetică*), strict legat de corpusul numelor proprii, valorificînd și informațiile oferite de lucrările normative ale perioadei. Referitor la transcrierea contextului, în ceea ce privește segmentarea cuvintelor, ortografierea cu cratimă etc., am aplicat normele ortografice ale perioadei moderne; în schimb, am reprodus majuscula din textul chirilic.

Am notat întotdeauna accentul numelor proprii așa cum apare în surse, cu excepția manuscriselor *Cat. rom.* și *Dor. rom.*, în care realizarea grafică a semnelor diacritice coincide de multe ori, astfel încît este greu de determinat valoarea unui anumit semn, *i.e.* dacă acesta este accent

⁷ Cf. Boerescu (2014, 110): „Fiind un important auxiliar filologic, transcrierea interpretativă n-ar trebui în anumite cazuri să se limiteze doar la redarea fidelă a fonetismului unui text [...], ci ar trebui să reproducă, în limite raționale [s.n.], acele aspecte grafice de natură să ne ofere o imagine fidelă a limbii scrise de autor, cuprinzînd toate conotațiile sale culturale”. Dimpotrivă, Ursu (1960) consideră că transcrierea interpretativă ar trebui să urmărească exclusiv redarea pronunției și propune un sistem (foarte simplificator și unificator, fără argumente serioase, după părerea noastră) care ignoră fenomenele grafice etimologice.

grav, dacă este spirit sau marchează scurtimea unei vocale finale. Din această cauză, am renunțat la a marca accentuarea, în transcriere, în cazul manuscriselor amintite.